

מבט על, גיליון 1401, 10 בנובמבר 2020

כלכלות המזרח התיכון: אור עמום בקצה המנהרה

עודד ערן

שני המוסדות הפיננסיים הבינלאומיים המרכזיים, הבנק העולמי וקרן המטבע הבינלאומית, עדכנו במחצית אוקטובר 2020 את הערכותיהם אשר להשלכות משבר הקורונה על כלכלות המזרח התיכון. ההערכות הקודמות פורסמו באפריל שנה זו, ומהעדכון עולים תמונה פסימית וצפי לשיפור המותנה כמובן במציאת פתרונות רפואיים למגפת הקורונה. למרות שיפור צפוי, כלכלני המוסדות האלו מעריכים כי יחלפו מספר שנים עד היעלמותן של ההשפעות הכלכליות של המשבר.

הערכות מעודכנות של כלכלני הבנק העולמי ושל קרן המטבע הבינלאומית מצביעות על השלכות חמורות של מגפת הקורונה על כלכלות המזרח התיכון, אף מאלו שנצפו על ידי מוסדות אלה באפריל השנה. הצפי לשנת 2021 והערכות לגבי משך תקופת ההתאוששות מהמשבר מעלים חשש להחרפת אותן בעיות, שמהן סבל האזור עוד טרם המשבר הנוכחי, ולסיכון רב ליציבות הכלכלית-חברתית של האזור.

כלכלני הבנק העולמי תיקנו את הערכתם הקודמת, שלא הייתה חיובית כשלעצמה, ועתה הם צופים התכווצות גדולה יותר של הכלכלה האזורית, בשיעור של 5.2 אחוזים ב-2020, ומעריכים כי ההתאוששות ב-2021, בכפוף למציאת פתרונות רפואיים למגפת הקורונה, תהיה חלקית בלבד. גם כלכלני קרן המטבע העולמית תקנו את הערכותיהם והם צופים הקטנת התוצר המקומי הגולמי האזורי ב-2020 ב-4.1 אחוזים (בהשוואה ל-2.8 אחוזים, כפי שחזו באפריל השנה). הגידול המואץ בהוצאות הבריאות ויצירת רשתות הגנה לשכבות החלשות העמיקו את הגרעונות בחשבונות השוטפים של הממשלות באזור, ועמם גם את צרכי המימון שלהן. כלכלני הבנק העולמי מעריכים כי החוב הציבורי האזורי ביחס לתמ"ג יגדל מ-45 אחוזים בשנת 2019 ל-58 אחוזים ב-2022 (שיעור זה נראה נמוך יחסית למדינות ואזורים אחרים ברחבי העולם, שכן הוא כולל את המדינות מפיקות הנפט, שהחוב הציבורי ברובן אינו גדול ביחס לתמ"ג). רוב מדינות האזור נקטו צעדים דומים, של פטורים מתשלומים מסוימים, דחיית תשלומי מסים ואגרות, הפחתת ריביות, הנפקות אגרות חוב ממשלתיות, העברות לשכבות מעוטות יכולת, הגדלת נזילות הבנקים, הקטנת הרזרבות של הבנקים ועידוד דחיית פירעון הלוואות. עם זאת, מציינים כלכלני הקרן, שיעור סיוע החירום של מדינות האזור לכלכלותיהן היה רק 2 אחוזים מהתמ"ג בשעה שבשאר חלקי העולם הוא הגיע ל-3 אחוזים.

בהערכה המעודכנת, כמו גם בקודמתה, הכלכלנים מצביעים על פגיעותן של כלכלותיהן של המדינות המפיקות נפט וגז לנפילה דרסטית במחיריהם, שעל פי ההסכמים של מדינות אופ"ק לגבי הגבלות התפוקה נשארו נמוכים ב-40 אחוזים מאלו שלפני פרוץ המגיפה. בשל התלות הגבוהה במחיר הנפט וכן העובדה שענף זה נפגע יותר מאשר ענפי כלכלה אחרים, סבלו המדינות המפיקות מהתכווצות כלכלית חמורה יותר בהשוואה לאזור כולו, וזו תגיע ל-6.6 אחוזים ב-2020.

בחרין היא הנפגעת הראשית בין מפיקות הנפט, הן בשל הירידה במחיריו והן בשל שיתוקו של ענף התיירות, שהאמירות השקיעה בו סכומי עתק. התמ"ג יתכווץ ב-5 אחוזים השנה, אבל הנתון השלילי המפתיע לגבי בחרין הוא הגידול העצום בחוב הציבורי, המוערך על ידי כלכלני הבנק העולמי ב-130 אחוזים מהתמ"ג - נתון המזכיר יותר את מצבה של לבנון מאשר את זה של מדינה מפיקת נפט. בשכנתה הקרובה, ערב הסעודית, התמ"ג ב-2020 יקטן ב-5.4 אחוזים, זאת בהנחה סבירה שערב הסעודית תשמור על הגבלות יצוא הנפט. הצמיחה בענפים אחרים תיפגע בין השאר בשל ההחלטה להעלות במידה דרסטית את שיעור המע"מ, מ-5 ל-15 אחוזים, במאמץ לצמצם את ההשלכות של הגידול בהוצאות הבריאות והרווחה. באיחוד האמירויות תימשך ההאטה בפעילות הכלכלית, כבשאר המדינות מפיקות הגז והנפט, והיא תודגש גם בשל דחיית אקספו 2020, שהיה אמור לתת דחיפה לכלכלה המקומית. זו צפויה להתכווץ בשיעור של 6.3 אחוזים ב-2020 ולצמוח ב-2.5 אחוזים גם בהנחה שהתערוכה תתקיים בדובאי בשנה הקרובה. כלכלני הבנק מניחים שגם הסכם הנורמליזציה עם ישראל ירחיב הזדמנויות כלכליות, כתוצאה משיתוף פעולה מסחרי וטכנולוגי בין המדינות.

התמונה במדינות האזור שאינן מפיקות גז ואנרגיה דומה, אך סיבותיה שונות במידה מסוימת. מצרים, שעדיין נכללת בקטגוריה זו על אף היותה מפיקת גז ונפט, אבדה בשל משבר הקורונה 2.7 מיליון מקומות עבודה והאבטלה (על פי הנתון הרשמי, שיש להניח שאינו משקף את המצב לאשור) עלתה ל-9.6 אחוזים. החוב הממשלתי יעלה מ-90.2 אחוזים מהתמ"ג ב-2019 ל-93.8 אחוזים בסוף 2020. מצרים נקטה צעד חריג כאשר שמטה חוב ממשלתי לקרנות הביטוח ובכך תוריד את שיעור החוב הציבורי ביחס לתמ"ג. מצרים חריגה גם בתמונה האזורית, שכן הצפי הוא לצמיחה חיובית בשיעור של 3.5 אחוזים ב-2020 (אף שמדובר בירידה בהשוואה לצמיחה שנאמדה ב-2019) ו-2.2 אחוזים ב-2021. בהתחשב בפגיעה האנושה בענף התיירות ברחבי האזור ובירידה החריפה בהעברות כספים של עובדים מצריים בחו"ל, זו תמונה שלילית פחות מכפי שניתן היה לצפות.

לבנון זכתה לכיסוי תקשורתי עולמי גם משום שזכתה בתואר המפוקפק של המדינה הראשונה בהיסטוריה שהכריזה על חדלות פירעון, וגם בשל הפיצוץ בנמל ביירות שגרם למותם של מאות בני אדם ולהרס נרחב באזור הנמל. התמ"ג הלבנוני עלול להצטמצם ב-19.2 אחוזים ב-2020 ובעוד 13.2 אחוזים בשנה הקרובה. נתונים אלה מבשרים בעיות קטסטרופליות – בלשון כלכלני הבנק העולמי - כאשר מחצית מהאוכלוסייה תהיה מתחת לקו העוני, יירשמו פיחות מואץ של המטבע, אבטלה גואה והיפר-אינפלציה.

הגל השני של מגפת הקורונה פגע גם באוכלוסייה ובכלכלה הפלסטינית. המצב הוחרף גם כתוצאה מהעיכוב הנמשך בהעברות המסים מישראל לרשות הפלסטינית. אחרי שלוש שנים של צמיחה כלכלית מינורית בשיעור של 2 אחוזים בשנה, משבר הקורונה יעמיק את ההאטה הכלכלית והתמ"ג הפלסטיני יתכווץ ב-8 אחוזים. קרוב לשליש מהאוכלוסייה הפלסטינית מצוי כבר עתה מתחת לקו העוני.

תחזיות הכלכלנים של שני המוסדות אשר לתהליך ההתאוששות זהירות ומאופקות. ניתוחיהם מצביעים על השלכותיה של הפגיעה בתעסוקה בענף התיירות בירדן, לבנון, מרוקו ומצרים, ואלו לא תעלמנה במלואן גם עם חזרה לפעילות כלכלית נורמלית. הכלכלנים גורסים שהסיכון של חברות להגיע למצב של פירוק כפול מזה שהוערך טרם המשבר - תופעה שתקשה על חברות בענפים

מסוימים לגייס אשראי. הסקטור הפיננסי במדינות האזור מקבל תשומת לב מיוחדת בהיותו קרדינלי ליכולת הממשלות לשמור רמת יציבות כלכלית-חברתית. כלכלני קרן המטבע מפנים תשומת לב להתערערות המערכת הבנקאית בבחריין, עומאן ואיחוד האמירויות, בשל הירידה ברווחיות וביציבות שנגרמה עקב הפחתת שיעורי הריבית, שינוי שעורי הנזילות וירידת ערך של אגרות חוב ממשלתיות המוחזקות על ידי הבנקים. כלכלני הבנק, שבדקו סדרה של הנחות, הגיעו להערכת נזק אפשרי מצטבר בשעור של 190 מיליארד דולר לסך כל הנכסים הפיננסיים האזוריים. מסקנתם היא, שממשלות תאלצנה למצוא איזון בין הצורך לפרוס רשת ביטחון כלכלית-חברתית לבין השמירה על יציבות פיננסית. המשמעות האפשרית של מסקנה זו היא הפעלת מעצורים בכל הקשור למתן סובסידיות, מענקים והקלות אחרות לשכבות הנזקקות. המשמעות הנלווית היא האטת תהליך היציאה מהמשבר וגידול באוכלוסייה שמתחת לקו העוני.

ההמלצות של קרן המטבע הבינלאומית ושל הבנק העולמי הן להמשיך את המאמץ לשימור מקומות עבודה, להבטיח את נזילות העסקים הקטנים והבינוניים ומשקי הבית, ולהמשיך להגן על השכבות החלשות. מדיניות ה"התנעה-סגר" גורמת, לדברי הכלכלנים, לירידה בפרודוקטיביות, להגדלת האבטלה ולקושי גובר של עסקים קטנים ובינוניים לממן המשך הפעילות. כדי לתת מענה ללחצים הפיסקליים, ההמלצות הן לשפר ולייעל את גביית המסים, להפוך במידת האפשר מיסוי לפרוגרסיבי יותר, להקטין בהדרגה סובסידיות לדלק ולהקטין הוצאות בסעיפי תקציב לא הכרחיים בטווח הקצר.

לישראל יש כמובן עניין לבחון באופן שוטף את השלכות המצב הכלכלי על יציבותן של מדינות האזור, ובמיוחד את זו של שכנותיה המדיניות. מדוחות המוסדות הכלכליים הבינלאומיים עולה כי ממשלות מצרים וירדן שולטות במצב ומטפלות באופן סביר בלחצים התברואתיים והכלכליים. יוזכר כי גם מערכת הבחירות וחילופי הממשלה בירדן לא עוררו כל תסיסה פוליטית.

מאידך גיסא, הניתוח של המצב בלבנון וברשות הפלסטינית על ידי כלכלני המוסדות הבינלאומיים, וכן מעקב שוטף אחרי ההתפתחויות המדיניות בהן, מצביעים על פוטנציאל של נפיצות – הן בזירת הפנים והן ביחסים עם ישראל. בשתי זירות אלו יש לישראל יכולת השפעה על תמונת היציבות הפוליטית-כלכלית בטווח המידי והבינוני, ועליה לשקול הפעלה של מנופי השפעה אלה ואת עיתוי הפעלתם. הסדרת ההעברה של כספי המסים לרשות הפלסטינית הכרחית לחיזוק היציבות בה, וצריכה להוות חלק מההיערכות לקראת יציאה מהמשבר הנוכחי של הכלכלות הישראלית והפלסטינית בכל הקשור לעבודה וסחר. המשבר בלבנון מגביר מחד גיסא את הפוטנציאל לעימות ביטחוני, גם אם אינו מתוכנן, אבל מנגד גלומה בו הזדמנות להסדרה מדינית-כלכלית, שתוכל לסייע בצמצום הסיכון לחיכוך מסוכן ומיותר.